

İslami İlimler Dergisi

The Journal of Islamic Sciences

مجلة العلوم الإسلامية

KIRAAT İLMİ TEDRİSATINDA RUMUZ KULLANIMINA DAİR BİR İNCELEME

AN EXAMINATION OF THE USE OF SYMBOL IN THE TEACHING OF THE SCIENCE OF RECITATION

Selim ÇAKIROĞLU

Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri / Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî, ORCID ID: 0000-0001-7622-7891, e-mail: selim.cakiroglu@istanbul.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 01 Ocak 2024 / 01 January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 04 Mart 2024 / 04 March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Bahar 2024 / Spring 2024

Cilt / Volume: 19, **Sayı / Issue:** 1

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

<https://dergipark.org.tr/pub/islamiilimler>

Öz

Hız. Peygamber'den ashâba tevarüs eden kıraatler, zaman içerisinde telif edilen eserlerle birlikte bir ilim dalı haline gelmiştir. Kıraat eğitiminde ilk dönemden itibaren müşafehe esas olup alana dair eserlerden de istifade edilmiştir. Zira geçmiş ve günümüz kıraat eğitiminde arz ve semâ usûlü merkeze alınır ve mahir bir hocadan ahz ederek tedrisat gerçekleştirilir. Kıraatlere dair yazılmış eserler ise bu ilmin sistematik ve müdellel bir şekilde alınmasına yardımcı olur. Kıraat tedrisatında esas alınan eserlere baktığımızda özellikle imamlarla ilgili rumuz kullanımının önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Bu açıdan kıraat ilminde rumuz kullanımının İslâm ilim geleneği içindeki diğer ilimlerden farklılık arzettiği dikkat çekmektedir. Bu araştırmada kıraat tedrisatında kullanılan rumuzlar temel eserler bağlamında incelenmiştir. Burada öncelikle kıraat eğitiminin tarihi süreci genel olarak değerlendirildikten sonra, kıraat tedrisatı kapsamında oluşan tarıklere temas edilmiş, bu eğitimde esas alınan eserler ile bu eserlerde rumuz kullanımının nasıl gerçekleştiği araştırılmıştır. Kıraat tedrisatında kullanılan eserlerde bu rumuzların nasıl yer aldığı, farklı bir uygulamanın olup olmadığı tespit edilerek rumuzlar bir bütün halinde ele alınmıştır. Böylece kıraat tedrisatında kullanılan rumuzlara dair derli toplu bir sunum yapılarak konunun bütüncül bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlanmıştır. Araştırmada betimleyici bir yöntem kullanılarak konu kıraat eğitiminde takip edilen *et-Teyşîr*, *Ĥırzî'l-emânî/Şâtıbiyye*, *Tayyibetü'n-Neşr* ve *Zübdetü'l-irfan* üzerinden incelenmiş, bu kitaplar arasındaki rumuz benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyulmuştur. Burada kıraat ilminde rumuz kullanımının Şâtıbî ile başladığı ve İbnü'l-Cezerî ile çeşitlendiği; benzer rumuzlar olmakla birlikte farklı rumuzların da kullanıldığı, başlangıçta imamlarla ilgili oluşturulan harf ve kelime rumuzlarının zaman içinde tedrisatta kullanılan kavramlarla ilgili de oluşturulduğu sonucuna varılmıştır. Rumuz kullanımı kıraat tedrisatında kullanılan ve sahih kıraatler üzerine yazılan eserlerde yoğun olarak kullanıldığı gibi kimi şaz kıraate dair eserlerde de söz konusudur.

Anahtar Kavramlar: Kıraat, Kıraat eğitimi, Kıraat Metotları, Manzume, Rumuz.

Abstract

The recitations inherited from the Prophet Muhammad to his companions have evolved over time to become a branch of knowledge along with the works written later. From the early periods of recitation education, recitation practice has been fundamental, and works related to the field have also been utilized. In both past and present recitation education, the methods of recitation and memorization are emphasized, and instruction is carried out by learning from a proficient teacher. Written works on recitations assist in the systematic and comprehensive study of this field. When we look at the primary works used in recitation education, we can see that the use of symbols, especially related to the imams, holds a significant place. Hence, the use of symbols in the science of recitations stands out as distinct from other sciences within the Islamic scholarly tradition. In this research, symbols used in recitation education are examined within the context of foundational works. Firstly, after evaluating the historical process of recitation education in general, the various methods developed within recitation education are discussed, and the utilization of symbols in the works central to this education is investigated. The presentation of symbols used in recitation education is approached holistically by determining how these symbols are integrated into the works used in recitation education, whether there are any unique applications present or not. Therefore, a systematic presentation of the symbols used in recitation education is made in order to contribute to a comprehensive understanding of the topic. Descriptive methods are employed in the research to examine the symbols used in recitation education through the works *at-Taysîr*, *Hîrz al-Amānî*, *Tayyiba al-nashr* and *Zubda al-'Irfan*, revealing similarities and differences in symbols among these books. It is concluded that the use of symbols in the science of recitations began with al-Shatibî and diversified with Ibn al Jazari. Though there are similar symbols, different symbols are also utilized, indicating a transition from letter and word symbols related to the imams to those associated with concepts used in education over time. The use of symbols is prevalent in works on authentic recitations used in recitation education, as well as in some works discussing shaz qira'ats.

Keywords: Qirā'āt, Education of Qirā'āt, Qirā'āt Methods, Didactic Poems, Symbols.

Giriş

İslam ilim geleneğine bakıldığında pek çok alanda rumuz ve sembollerin kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle edebiyat ve tasavvufta öne çıkan sembol kullanımı, diğer İslâmî ilimlerde de yer yer kullanıldığı gibi, kıraat ilminin öğretiminde de yoğun bir şekilde kendine yer bulmuştur.¹ Zira, kıraat imamları ile onlardan kıraatlerini alan râvilerin ve tariklerin naklettiği kıraat vecihleri bir hayli fazladır. Bu durum kıraatleri naklederken birtakım problemler ortaya çıkarmaktadır. Böyle bir güçlüğü aşmak ve kıraat öğretimini kolaylaştırmak için, söz konusu vücûhâtla irtibatlı olan kurrânın isimleri remz denilen işaretlerle ya harf olarak ya da birden fazla kurrâyı ihtiva eden bazı özel harf ve kelimelerle ifade edilmiştir.²

“İşaret etmek, işaret suretiyle bir şey anlatmak; işaret, sembol, nişan, üstü kapalı anlatım” gibi manalara gelen remz kelimesi, İslâmî literatürde “bir şeyin yerine geçen ve onu hatırlatan özel değere sahip somut alâmet, soyutu temsil eden özel işaret ve gösterge, anlaşılması zor kavram, duygu ve düşüncelerin anlaşılmasını sağlayacak olan somut gösterge” şeklinde tanımlanmıştır.³ Kıraat ilminde kullanılan rumuzları diğer İslâmî ilimlerden ayıran husus ebced harflerine dayalı olarak geliştirilmiş olmasıdır. Ebced, Arap alfabesinin kolayca ezberlenmesi için alfabedeki harflerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Ebced harfleri hiçbir anlamı olmayan sekiz kelimededen meydana gelir. Ebced, ilk kelimeyi oluşturan harflerin ismi olduğu gibi ondan sonra gelen diğer kelimelerin tümünü ifade etmek için de kullanılır. Gerçekte bir manası olmayan bu kelimelerin ilki “ebced” şeklinde okunduğundan dolayı bu isimle anılmıştır.⁴ Tertîb-i ebcedî diye isimlenen harfler (ابجد هوز حطی کلمن سعفص قرشت) şeklinde sıralanır.⁵ Kıraat imamları ve râvileri ile ilgili oluşturulan

1 Rumuz ve sembol kullanımının sözlü, yazılı, fiilî ve kısaltma remizleri şeklinde farklı türleri vardır. Soyut dini hakikatlerin somutlaştırılarak insan zihnine yaklaştırılması için Kur’an’da da sembolik anlatım söz konusudur. İslâm ilim geleneğinde edebiyat ve tasavvufta sembol kullanımı yaygındır. Kimi hadis eserlerinde de harflerden oluşturulan kısaltmalar şeklinde remizler kullanılmıştır. İslâmî ilimlerin farklı alanlarında kullanılan kısaltmalar için *Kitâbü’r-Rumûz* adında eserler yazılmıştır. Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, Semih Ceyhan, “Remiz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/556-560.

2 Yaşar Akaslan, “Bir İlm-i Kırâat Klasığı: Tayyibetü’n-Neşr Fi’l-kırâati’l-‘Aşr”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 298.

3 İsmail Durmuş, “Remiz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/557.

4 Arap yazısı hakkında bilgi veren klasik kaynaklarda, alfabedeki harflerin önceleri “et-tertibü’l-ebcedî” denilen sıralamada görüldüğü şekilde düzenlenmiş oldukları ifade edilmekte; dinî metinlerde ise bu tertibin başlangıcı Hz. Âdem’e kadar çıkarılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Mustafa İsmet Uzun, “Ebced”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/68-70; İsmail Yakıt, *Türk İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992), 23-24.

5 Arap harflerinin birleşmesine ait özellikleri topluca göstermek üzere konulan ebced tertibinin genellikle bu şekilde yazıldığı ve bunun istife de uygun düştüğü ifade edilmektedir. Bununla birlikte Mağrib müslümanları sa’fes, karaşet ve dazağ kelimelerini sa’faz (صعفض),

rumuzlarda ebced harflerinin sırasının seçilerek kullanılmasını, ebced harflerinin bu şekilde bilinmesinden, hatırlamayı kolaylaştırıcı ve akılda kalıcı oluşundan dolayı tercih edildiğini söylemek mümkündür. Konu bağlamında Necati Tetik'in "*Kıraât Tedrisinde Rumuzât*" başlıklı makalesi dışında kıraat ilminde rumuzlara dair müstakil bir çalışmaya rastlamadık.⁶ Söz konusu çalışmada ise sadece imam ve râvilerle ilgili rumuzlara temas etmekle yetinilmiş, konuya dair genel malumat dışında detaylı bir analiz yapılmamıştır. Ayrıca giriş ve sonuç kısmının yer almaması nedeniyle çalışma tam bir makale formatını yansıtmamaktadır. İlgili eserler üzerine yapılan çalışmalarda ise konu bir bölüm başlığı altında incelenmiş, dolayısı ile kıraat tedrisatındaki eserlerin bütününe kapsayacak şekilde ele alınmamıştır. Bu araştırmada önce kıraat tedrisatı çerçevesinde kıraat ilminin genel bir tasviri yapılacak, akabinde de tedvin dönemi ile birlikte ortaya çıkan teliflerin kıraat tedrisatındaki yerine temas edilecektir. Bu eserlerin temel özelliklerine işaret edildikten sonra kıraat ilmine mahsus olarak ortaya çıkan kıraat tedrisatı çerçevesinde oluşan ekoller ile bunların kullandıkları eserler üzerinden kıraat ilmindeki rumuzların mahiyeti ve kıraat eğitimindeki yeri belirlenecektir. Kıraat imamları ile ilgili rumuz kullanımının başladığından beri nasıl bir seyir takip ettiği ve literatüre nasıl yansıdığı belirlenmeye çalışılacaktır. Kıraat tedrisatında rumuz kullanımının müstakil bir çalışmaya konu edilerek ortaya koyulması ile İslâm ilim geleneği içinde kıraat ilminin rumuz kullanımının özgünlüğü ve bu açıdan yaptığı katkı daha bir görünür hale gelecektir. Bu durum çalışmamızın da özgün yanını oluşturmaktadır.

1. Hz. Peygamber'den Günümüze Kıraat İlminin Tedris ve Telif Serüveni

Kıraat ilminin temeli, bu ilmin fem-i muhsinden alınmasına dayanır. Zira bu ilim Resûlullah (s.a.v.) ile bu şekilde başlamış ve geleneği böylece teşekkül etmiştir. Zaman içinde sistematik hale gelen nazari bilgiler ve bunlara dayalı oluşturulan telifler şifahî olarak gelen bu pratiği daha sağlam zemine taşımıştır. Kıraat ilminde temâyüz eden âlimler bir yandan bu ilmi öğretirken diğer yandan da kıraat konularını ve meselelerini yazılı olarak kayıt altına almışlar, bu birikimin sonraki nesle aktarılmasına aracılık etmişlerdir. Bidâyetinden beri İslâm eğitim-öğretim faaliyetleri kapsamında Kur'ân kıraatinin ve tilavetinin kuralları, nesiller boyunca semâ, müşâfehe ve arz yoluyla nak-

karaset (قرست) ve zağaş (ظغش) şeklinde söylemektedirler. Kıraat eserlerinde esas alınan ebced tertibi Mağrib tertibine daha uygun görünmektedir. Bunda bu harfleri esas alarak ilk kullanan Kâsım b. Fîrûh eş-Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) Endülüslü olmasının rolü büyüktür. Ebced harfleri ve tertibi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Uzun, "Ebced", 10/68.

6 Necati Tetik, "*Kıraât Tedrisinde Rumuzât*", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (İLTED) 11 (1993), 425-431.

ledilmiştir.⁷ Bahsi geçen kaideler ile uygulamalar, Ebû Bekr İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'â* isimli eserinin mukaddimesinde naklettiği "kıraat sonrakilerin öncekilerden alıp uyguladığı bir sünnettir"⁸ ifadesi ekseninde titizlikle yerine getirilmiş, Kur'an kıraatına dair vücûhat öğrenilip öğretilerek yedi harf ruhsatı çerçevesinde oluşan miras kesintisiz bir şekilde bütün otantikliği ile bugüne kadar ulaştırılmıştır.

Sahâbeden bir kısmı Kur'an'ı güzel tilâvet etme konusunda öne çıkarak kıraat ilminin sonraki kuşaklara aktarımında büyük vazife icra etmişlerdir. Bu nedenle Kur'an'ın nâzil olmasıyla birlikte Kur'an tarihinin önemli bir vechesini kıraat eğitimi ile ilgili çalışmalar oluşturmuştur. Zîra Hz. Peygamber henüz hayatta iken başlayan kıraat eğitimi onun âhirete irtihalinden sonra Müslümanların kıraatleri yaymaya yönelik eğitim-öğretim çalışmaları ile hız kesmeden devam etmiştir. Bu kapsamda tesis edilen müesseseler, kıraat ilminin tâlimi için yazılmış eserler ve geliştirilen yöntemler vasıtasıyla bu ilmin İslâm coğrafyasında yayılmasına katkı sağlamışlardır.⁹

Hz. Osman'ın emriyle teşekkül eden heyetin istinsah ettirdiği Mushaflarla birlikte dönemin merkezleri olan Mekke, Basra, Kûfe, Irak ve Şâm bölgelerine kıraatı ile öne çıkmış sahâbîlerin gönderilmesinde Kur'an'ın doğru öğrenilip okunmasına yönelik bir amaç söz konusudur. En genel anlamda "Kur'an kelimelerinin eda keyfiyyetini, bu husustaki ihtilâflarını nakledenlerine isnâd ederek bilmek"¹⁰ şeklindeki tanımının da işaret ettiği üzere kıraat ilmi, sistemli bir eğitim faaliyeti neticesinde tahsil edilebilen bir muhtevaya sahiptir. Bu bakımdan metodolojik olarak önemli bir merhale kaydeden kıraat ilmine dair birikimi muhtevi kaynaklar bu eğitimin verilmesinde çok büyük bir önem taşımaktadır. Kur'an lafızlarını korumayı hedefleyen kıraat ilmi bağlamında ilahi vahyin manasını muhafaza etmek ve orijinal haliyle nakletmek maksadına yönelik zamanla önemli bir literatür meydana gelmiştir. Bu kapsamda eser veren müellifler, alana ait terminolojiyi kullanarak kendilerine has bir üslup ve sıra içinde mevzuları işlemişlerdir. Bu açıdan

7 Kıraat eğitim ve öğretiminde kıraati hocadan dinleyerek almaya semâ, bizzat hocanın huzurunda onun ağızından almaya ve gerekirse ona okuyarak tashih ettirmeye müşâfehe, bir hocanın huzurunda ezberden ya da mushaftan okuyarak kıraat dinletmeye arz denir. Bu metotların hepsi Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Sahâbe Hz. Peygamber'den bu metotlarla Kur'an öğrenmiş ve başkalarına öğretmiştir. Bk. Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/425-432,

8 Ebû Bekr İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'â fi'l-kırâ'ât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1972), 49-52. İbn Mücâhid'in farklı varyasyonlarla naklettiği bu ifadenin bir rivayeti şöyledir: "القرءة سنة يأخذها الآخر عن الأول"

9 Yaşar Akaslan, "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1084; Abdulhekim Ağırbaş, "Hz. Peygamber Döneminde Kur'an/Kırâat Eğitim-Öğretimi", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 1 (Aralık 2021), 83-117.

10 Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve mürcidü'l-tâlibîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 9.

kıraate dair muhtelif meselelerin ele alındığı eserler, kıraat ilmini tahsil eden tâliblere, ihtiyaç duydukları bilgiyi ayrıntılı olarak veya özet halinde mensur ve manzum bir şekilde bulma imkânı vermektedir.

Sahâbenin şifahî naklinden sonra tâbiun döneminde kıraat ilmine ait ilk eserler telif edilmeye başlamış ve hicri ikinci asırdan sonra kıraat ekolleri oluşmuştur. İlimde şifahî ve kitabî geleneği birleştiren kıraat ilmi, zamanla İslâmî ilimler arasında yoğun bir şekilde eğitim faaliyeti gerçekleştirilen bir ilim haline gelmiş ve İslâm dünyasının dört bir tarafına yayılmıştır. Hicrî IV. asrın ilk çeyreğine kadar, kıraat eğitim ve öğretiminde sayı ve kitapların tercihi bakımından, herhangi bir tarik söz konusu değildir. Çünkü yedi kıraat imamını bir araya getiren eserlerin telifi henüz gerçekleşmemiştir.¹¹ İbn Mücâhid'in Müslümanların üzerinde icma ettiği yedi kıraat imamının ihtiyarlarını *Kitâbü's-Seb'a* isimli eserde toplamasından sonra bu ilim iki önemli safha geçirmiştir. Bunlardan ilki, büyük ölçüde Endülüs'te şekillenmiş olan seb'a tarihinin uygulanmasıdır. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) *et-Teyşîr fi'l-kırâ'âti's-seb'a* isimli mensur kitabı ve sonrasında Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî (ö. 590/1194) bu eserin manzum hali olan *Hırzî'l-emânî ve vechü't-tehânî (eş-Şâtîbiyye)* isimli eseriyle bu tarîki sistemleştirip eğitim-öğretime uygun hale getirmişlerdir. Endülüs'ten İslâm dünyasının tamamına yayılmış olan seb'a tarîki yaklaşık dört ya da beş asır boyunca eğitim müfredatı içinde takip edilen tek sistem olarak devam etmiştir. İkinci safha ise İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) aşere tarikini gündeme taşıması ile başlar. Ondan önce O, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr* ve onun şerhi *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*'ın yanı sıra *ed-Dürre fi kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmime li'l-aşere* ve benzeri eserleriyle yedi kıraat imamı ile aynı şartları taşıyan üç imamı da ekleyerek daha sonra "aşere tariki" olarak sistemleşecek olan onlu tasnifi oluşturmuş ve bu tasnif kıraat eğitiminde zamanla seb'a tarihinin yerini almıştır. Şüphesiz bu durumun oluşmasında dönemin sosyal ve siyasi şartları gereği İbnü'l-Cezerî'nin İslâm coğrafyasının kâhir ekseriyetini dolaşmasının rolü büyüktür.¹² Kıraat ilmi tedrisatının Osmanlı'da kurumsal bir yapı kazanması ise Sultan I. Bayezid'in, kıraat-ı aşereyi sistematik hale getiren İbnü'l-Cezerî'yi Bursa'ya davetiyeye başlar. Bu dönemde bir ihtisas ilmi olarak görülen kıraat ilminin talimi için dâru'l-huffâz ve dâru'l kurrâlar açılmıştır. Bunun bir neticesi olarak XI-XIII. asırlarda kıraat ilmi ve tedrisatı yoğun bir şekilde icra edilmiş, yedili ve onlu tasnife göre kıraat eğitim-öğretim faaliyetleri yürütülmüştür.¹³

11 Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 127.

12 Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 13-14.

13 Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: İfav Yayınları, 2012), 161-169.

2. Kıraat Tedrisatında Eğitim Usulleri ve Okutulan Eserler

Kıraat ilminin eğitim ve öğretim faaliyeti diğer İslâmî ilimlerden farklılık arzeder. Zira bu ilimde eğitim yöntemini ifade eden tarikler; ders işleme tarzı, okutulan kıraatın sayısı, tercih edilen kitaplar ve müellifleri, okutulduğu yerler bakımından çeşitli tasnifler yapılmaktadır.¹⁴ Hz. Peygamber'den itibaren ilk eserlerin tedvinine kadar geçen süreçte kıraat ilminin tedrisi müşâfe yoluyla arz ve sema şeklinde gerçekleşmiştir. Hicri II. asırda kıraat ilminde üstad olan imamlar meşhur kıraatlerden yaptıkları ihtiyar ve tercihlerle kendi kıraatlerini oluşturmuşlar ve bu oluşan kıraatler çerçevesinde de eserler verilmiştir. Bu dönemde telif edildiği kaynaklarda zikredilen ancak günümüze ulaşmamış olan eserler vasıtasıyla kıraat eğitim ve öğretimi devam etmiştir. Ancak bu durum İbn Mücâhid'in yedi kıraat imamının vücuhâtını toplayarak oluşturduğu *Kitâbii's-seb'a* adlı eseri ile sistemli bir hale gelmeye başlamıştır. Yedi kıraat üzerinden devam etmiş olan eğitim süreci sonraki dönemleri de etkilemiştir. Bu eser ve onun yedili tasnifi dikkate alınarak telif edilen eserler vasıtasıyla kıraat ilminin tedrisatı İslâm dünyasında yaygınlaşmıştır. İbn Mücâhid'in yedili tasnifine dayalı olarak oluşan seb'a tariki, Dâni ve Şâtıbî'nin telif ettiği eserlerle sistematize edilmiştir. Bu tarik zamanla, Endülüs'ten İslâm dünyasına yayılmış ve kırâat-i aşereye dair ilk eseri telif eden İbn Mihrân en-Nîsâbûrî¹⁵ (ö. 381/992)'den yaklaşık dört asır sonra İbnü'l-Cezerî'nin aşere tarikini gündeme getirmesine kadar alternatifsiz bir müfredat olarak uygulanmıştır. Bu tarike göre eğitim faaliyeti, İbn Mücâhid'in *Kitâbii's-seb'a*'da bir araya getirdiği yedi imamın kıraatlerini esas alan Dâni'nin *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'* ve Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vecühüt-tehânî* adlı iki eserin muhtevasına göre yapılır. Günümüzde Suriye ve Mısır gibi bölgelerde uygulamalarını görmek mümkündür.¹⁶

Tarihi süreç içinde özellikle Osmanlı coğrafyasında zamanla kıraat ilmi tedrisatında tarikler ve meslekler oluşmuştur. Buna göre icrâsında uygulanan metod bakımından tarîkler infirâd ve indirac olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Öğretim metodunun yaygınlık kazandığı bölgelere nispeti yönünden ise İstanbul ve Mısır tariki şeklinde iki usul ortaya çıkmıştır. Böylece Osmanlıda kıraat ilminin tedris faaliyetleri tarikler ve meslekler yolu ile çeşitlilik kazanmıştır. İstanbul tarîki uygulama bakımından îtilâf mesleği ve sûfî mesleği olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İstanbul tarîkinde, Dâni'nin *et-Teysîr fi'l-*

14 Kıraat ilminin eğitim ve öğretimine dair detaylı bilgi için bk. Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi*, 99-127; Abdulhekim Ağırbaş, *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamaları (Türkiye-Suudî Arabistan-Mısır Örneği)* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 90-123.

15 Ali Eroğlu, "İbn Mihrân en-Nîsâbûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/199-200.

16 Akaslan, "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi", 1089.

kırâ'âtî's-seb' ve İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîrû't-Teysîr fî kırâ'âtî'l-e'immeti'l-aşere* isimli eserleri temel kaynak olarak alınmaktadır. Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* ve İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre fî kırâ'âtî's-selâseti'l-mütemmîme* adlı eserleri ise yardımcı kaynak olarak kullanılmaktadır. Mısır tarîki ise uygulamada mutkin mesleği ve Şeyh Atâullah mesleği olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Mısır tarîkinde, İstanbul tarîki'nin tam tersi olarak Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî/Şâtıbiyye* ve İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre* adlı eserleri ana kaynak olarak kabul edilmekte; Dâni'nin *et-Teysîr fî'l-kırâ'âtî's-seb'* ve İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîrû't-Teysîr* isimli eserleri yardımcı kaynak olarak kullanılmaktadır.¹⁷

Yukarıda ifade edilen kıraat tedris tasniflerine genel olarak bakıldığında kıraat vecihlerinin detaylarda ve öğretim metodunda farklılaştıkları göze çarpmaktadır. Özellikle Osmanlılarda kıraat eğitimine verilen değerin bir sonucu olarak müderris kurrâlar tarafından XVIII. Yüzyıldan sonra da eğitim ve öğretim meslekleri geliştirilmiştir. Genel olarak vücûhâtın ayrıntılarında ihtilâf edilen meslekler, kaynak eserlerin içeriğini uygulamaya koyarken bazıları nakledilen her vechi uygulama yönüne giderek azimeti seçmiştir. Bazıları da bütün vecihleri tatbik etmek şartı bulunmadığından dolayı ihtiyatlı olanı ve kifayet miktarını tercih ederek ruhsat cihetini öne almıştır.¹⁸

İslâmî ilimlerin nakle dayalı özellik taşıması, çoğunlukla medreselerde ve dâru'l-kurrâlarda bazı derslerin manzum metinler üzerinden yapılmasına neden olmuş ve bu yolla bilginin muhafaza edilerek nakledilmesi amaçlanmıştır. Bilgilerin zihinde tutulması amaçlı söz konusu manzumelerin ezberlenmesi geleneği takip edilmiştir. Bu açıdan kıraat literatürü içinde mensur eserler gibi manzum tarzda oluşturulan metinler de önemli işlev gerçekleştirmiştir. Etki alanı bakımından bilgiyi korumada ve aktarmada düz yazının yüzde onluk bir orana sahip olduğu, bunun aksine şiirin bu alandaki payının yüzde doksana vardığı ifade edilir. Şiirsel ifadelerle dökülen bilgilerin hafızada tutulmasının bu derece yüksek olması şiirin yapısında bulunan kâfiye, vezin ve ritim gibi etkenlere bağlanır. Dolayısıyla şiirin bu özellikleri, ilgili metinlerin kolay ezberlenmesini ve muhafaza edilmesini sağlamıştır. Bu kapsamda “dâru'l-Kur'ân” veya “dâru'l-kurrâ”larda ve medreselerde okutulup ezberlenen bazı manzum kıraat ve tecvid metinleri ders kitabı hüviyeti

17 Kıraat eğitiminin tarihsel süreci, meslekler ve okutulan eserlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990); Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015); Abdulhekim Ağırbaş, *Kıraat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamaları (Türkiye-Suudi Arabistan-Mısır Örneği)* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

18 Mustafa Atilla Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve “Zübdetü'l-İrfân” Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki*, Doktora Tezi (İstanbul: MÜSBE, 1999), 29.

kazanmıştır.¹⁹ Bu durumun bir sonucu olarak kıraat ve tecvîd tedrisatında metinleri ezberleme geleneği büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu tür eserler bugün de önemini korumakta, kırât ve tecvid ilminin kavramsal yapısının hıfzeta yoluyla daha kolay tahsil ve zapt edilmesini sağlamaktadır.²⁰

Osmanlı'da ve Türkiye'de kıraat ilmi tedrisatında kullanılan temel eserleri mensur ve manzum olarak ikiye ayırmak gerekmektedir. Bütün tarîk ve mesleklerde okutulan bu eserlerden mensur olanları şunlardır:

1. Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyşîr fi'l-kırâ'âti's-seb'î*
2. İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrî't-Teyşîr fi kırâ'âti'l-e'immeti'l-aşere*
3. Abdulfettâh el-Pâlûvî, *Zübdetu'l-İrfân fi Vucûhi'l-Kur'ân*

Bu üç kitabın dışında ayrıca Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilgani ed-Dimyâtî el-Bennâ'nın (ö. 1117/1705) *İthâfü fuzalâ'i'l-beşer fi (bi)'l-kırâ'âti'l-erba'ate aşer*, Muhammed Emin Efendi'nin (ö. 1275/1859), *Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdetu'l-İrfân* adlı eserleri de Osmanlı'da ve Türkiye'de kırâat eğitiminde okutulan mensur kitapların önde gelenlerindedir.²¹

Manzum olanlar ise şunlardır:

1. Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtibî, *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî (eş-Şâtıbiyye)*
2. İbnü'l-Cezerî, *ed-Dürre fi kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmîme li'l-aşere*
3. İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi kırâ'âti'l-aşer*

Burada kıraat ilmi tedrisatında rumuz kullanımının incelenmesi, bu eğitimin her türlü yöntem, tarîk ve mesleğinde temel ve yardımcı kaynak oluşu değişmekle birlikte, hepsinde takip edilen temel kaynaklar olduğu için yukarıdaki eserlerden rumuzlara yer verenler üzerinden yapılacaktır. Ancak kıraat tedrisatında kullanılan yukarıdaki eserlerin dışında bazı eserlerde de farklı rumuz kullanımı söz konusudur. Burada kısaca bu eserler ve onlardaki rumuz kullanımı gösterildikten sonra yukarıdaki eserler üzerinden konu detaylandırılacaktır.

19 Yaşar Akaslan, *Kırâat İlminde Didaktik Şiirler* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019), 27; Daru'l-Kurrâların kıraat ilmi bağlamında İslâm müesseseleri ve İslâm eğitim tarih içinde icra ettiği işlevlere dair geniş bir tahlil için bk. Yusuf Alemdar, "Başlangıç Düzeyinden Uzmanlık Seviyesine Kadar Bütüncül Bir Kur'an Eğitim(i) Kurumu: Daru'l-Kurra Müessesesi", *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*, ed. Hatice Aynur Şahin (İstanbul: Dem Yayınları, 2021), 307-363.

20 Yaşar Akaslan, "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 259-260.

21 Bk. Abdulhekim Ağırbaş, *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamaları (Türkiye-Suudî Arabistan-Mısır Örneği)* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 112-116.

Şâtıbiyye/Mısır tariki uygulamasına göre kaleme alınmış olan Ahmed er-Rüşdî'ye (ö. 1217/1802) ait *Mürşidü't-talebe* adlı eserde de yukarıdakilerden farklı olarak kıraat eğitiminde kullanılan kavramlarla ilgili remiz kullanımını söz konusudur. Nesir tarzında kaleme alınan eserde Ahmed er-Rüşdî izah ettiği vecihleri okuyucuya kolaylık sağlamak için bazen sûretlere dökecek açıklamış, kıraat tedrisinde kullanılan terimler için bir takım kısaltma ve rumuzlar kullanmıştır. Toplam ondokuz adet kavramın ilişkilendirildiği rumuzlar eserde; tahkîk kavramı için bazen (همز), bazen de (ت) remzi, tevessut için Verş'in Ezrak tarikine ait vecihler (ت) remzi ile; Hamza'nın (شيء) kelimesindeki tevessut vechi (توسط) kelimesi ile gösterilmiştir. Feth kavramı için (ف), imâle için bazen açıkça (إمالة) çoğunlukla da (ل) remzi kullanılmıştır. Taklîl kavramına bazen (بين) bazen de (ب) remzi ile işaret edilmiştir. İskân terimi bazen (إسكان) kelimesiyle, bazen de (إس) remziyle gösterilmiştir. İhtilâs için bazen (إخ) remzi, bazen açıkça (اختلاس) kelimesi kullanılmıştır. İtmâm, (إتمام) kelimesiyle gösterilmiştir. Tûl kavramı için (ط), kasr için (ق) remzi kullanılmıştır. Tefhîm bazen (نف) remziyle, bazen de (خ) remziyle gösterilmiştir. Terkîk için bazen (تر), bazen de (ر) remzi kullanılmıştır. Tağlîz bazen (تع), bazen de (غ) remziyle gösterilmiştir. İzhâr için (إظ) remzi kullanılmıştır. İdğâm (إد) remziyle, ibdâl (ابدال) kelimesiyle, teshîl (ه) remziyle, nakl (ن) remziyle, sekte kavramı (سكت) kelimesiyle, bazen de (س) remziyle gösterilmiştir.²²

Rumuz kullanımını şaz kıraatleri ihtiva eden bazı manzum eserlerde de görmekteyiz. Nitekim İbnü'l-Cezerî ile çağdaş olan İbnü'l-Kabâkibî (ö. 849/1445) bunlardan biridir. Manzum olarak yazdığı *Mecma'u's-sürûr* adlı eserinde Şâtıbî'yi örnek alarak kıraat ihtilâflarının isnat edildiği imamlar ve râvileri için rumuzlar kullanmıştır. Bazen harf bazen de kelime şeklinde bu remizlere yer vermiştir. Yedi imam ve râvilerinden arta kalan ebced harflerini ise imamların birleştiği kıraat vecihlerinde onları toplu göstermek için kullanmıştır. Ancak onun buradaki tasnifi de kendine özgüdür. Kelime remizlerinde ise İbnü'l-Cezerî'nin sembolleştirmesini aynen almıştır.²³ Diğer bir örnek ise XI/XVII. asırda İstanbul'da yaşamış Osmanlı kıraat âlimi olan Muhammed b. Mahmud b. Hasan b. Süleyman'a (ö. ?) ait "*Nihâyetü Kirâati Tezkiyeti Hâfizi'l-Kur'ân*" adlı eserdir. Eser dört şaz kıraati ihtiva etmekte ve şaz kıraati nakleden imamlar için remizler kullanmaktadır. Müellif bu rumuzları 'Avfî'nin *Lemehâtü'l-Envâr* adlı eserinden iktibas etmiştir. Buna göre

22 Eserde rumuz kullanımı hakkında detaylı bilgi için bk. Osman Bostan, *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe Adlı Eserinin Kıraat İlmî Açısından Tahlili*, Doktora Tezi (Samsun: OMÜSBE, 2021), 123-127.

23 İbnü'l-Cezerî ile aynı dönemde yaşamış ve bazı ulema tarafından ondan daha fasih olarak görülen Kabâkibî'nin şaz kıraatlere dair manzum olarak kaleme aldığı eser ve bu eserde rumuz kullanımı hakkında detaylı bilgi için bk. İhsan Sütşurup, "İbnü'l-Kabâkibî'nin *Mecma'u's-Sürûr* ve *Matla'u's-Şümûs ve'l-Büdûr* Adlı Eseri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1 (2019), 54-56.

İbn Muhaysın'ın kırâati hakkında rivayetler ittifak ederse (ص) harfi remiz olarak kullanılmaktadır. İbn Muhaysın'ın *Mübhic'* de yer alan kırâati (م) ile remzedilmekte iken, *Müfreded'*deki okuyuşunda (د) remzi kullanılmaktadır. Hasan-ı Basrî'nin remzi (ح) harfidir. (ي) harfi de Yahya el-Yezîdî'nin remzidir. A'meş'in remzi (إ) olarak belirlenmiş iken râvilerinden Muttavvî'î'nin remzi (ط), Şenebûzî'ninki ise (ش) harfidir.²⁴ Burada remz kullanımında çoğunlukla kıraat âlimlerinin isimlerinde geçen harflerden birinin dikkate alındığı göze çarpmaktadır.

2.1. Ebû Amr ed-Dânî, et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'

Kırâat tedrisatında okunan mensur temel kaynakların başında Ebû Amr ed-Dânî'ye ait *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'* isimli eser gelir. İbn Mücahid'e kadar yedi imamın kıraatlerini birlikte ele alan ve sıralı bir şekilde kıraat tedrisatına konu eden bir çalışmanın bulunmadığı ifade edilmektedir. Dânî'nin bu çalışması ise İbn Mücahid'in başlattığı yedili tasnif üzerine yapılmış olması bakımından önemlidir. Zira onun *et-Teysîr'*i ile imamların yedili tasnifi kıraat tedrisatında yerini almıştır. Dânî, eserinde yedi imamın ve râvilerinin isimlerini zikretmiş, ihtilaf konusu olan rivâyetleri ayrı ayrı belirtmiştir.²⁵ Gerek *et-Teysîr'*de gerekse sonraki eserlerde, aynı imamdan farklı zamanlarda kıraat almış iki râviden birinin rivâyeti, aynı hususta diğer râviden farklılık arzederse her iki râvinin isimleri de müstakil olarak zikredilmiştir. Şâyet söz konusu vecihte ittifak halindeyseler imamın ismi ile iktifa edilmiştir. Bunun kıraat ilmine yeni başlayanlara kolaylık olması için böyle yapıldığı açıktır.²⁶

Dânî eserinin mukaddimesinde, imam ve râvilerinin isimlerini zikrettiğini, imamlarla râvi ihtilâf ettiğinde râvinin adını verdiğini, ihtilaf söz konusu olmadığında sadece imamı zikrettiğini söyler. Burada imamlar ittifak ettiğinde ise durum hangi imamın kiminle ittifak ettiğine göre farklılaşmaktadır. Dânî'nin bir nevi sembolleştirme diyeceğimiz bir yöntemle başvurarak her ikisi de Medineli olduğu için Nâfi' b. Abdurrahman (ö. 169/785) ile İbn Kesîr (ö. 120/738) ittifak ettiğinde onları "el-Haremiyyân" şeklinde, Âsım b. Behdele (ö. 127/745) ile Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) ittifak ettiğinde ise onları da "Kûfiyyûn" şeklinde isimlendirdiğini söylemesi

24 Müellif ve eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Akyüz, *Şâz Kırâatler Bağlamında Muhammed b. Mahmud'un (XI/XVII. Asır) Nihâyetü Kırâati Tezkiyeti Hâfizi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, Doktora Tezi (İstanbul: MÜSBE, 2022), 116.

25 Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1984), 3; Yaşar Akaslan, "Bir İlm-i Kırâat Klasîği: Tayyibetü'n-Neşr Fi'l-kırâ'âti'l-'Aşr", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 297. Eser üzerine yapılmış bir çalışma için bk. Mehmet Salih, *Ebû 'Amr Osman b. Sa'id ed-Dânî'nin et-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seb'a Adlı Eserinin Kırâat İlmi Açısından Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi (Ağrı: AİÇÜSBE, 2021).

26 Necati Tetik, "Kırâat Tedrisinde Rumuzât", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED) 11 (1993), 425-431.

dikkat çekicidir.²⁷ Onun kıraat ile ilgili meselelerin kolay ezberlenip içeselleştirilebilmesi için uzun ve tekrar eden rivayetlerden uzak durduğunu, lafızları anlaşılır bir şekilde yazdığını, kıraatta uzman şahsiyetlerin ve geçmiş ulemânın sahih kabul ettiği, okuyucular arasında da şöhret bulmuş açık ve muhtasar rivayetlere yer verdiğini belirtmesi bu dönemde kıraat ilminin tedrisinde kolaylık ilkesinin esas alındığını göstermektedir.²⁸ Burada Dâni'nin bazı durumlarda ortak yönlerinden dolayı kıraat âlimlerini "el-Haremiyyân" ve "Kûfiyyûn" şeklinde tek bir kelime ile göstermesi kıraat tedrisatında rumuz kullanımının bir uygulaması olarak değerlendirilebilir.

2.2. Rumuzları Kullanan İlk Kıraat İlmî Klasiği Olarak *Ḥırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî*

Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî'nin *Ḥırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* adlı eseri manzum olarak yazılan ilk kıraat eseri olması ve imamlara dair remizler kullanması ile kıraat literatüründe her dönem referans kaynağı olmuş bir kıraat klasiğidir.²⁹ Eser, müellifine nisbetle *eş-Şâtîbiyye* diye şöhret bulmuş ve *Kaşîde-i lâmiyye* diye de anılmıştır. Kıraat-i seb'aya dair bin yüz otuz yedi beyit ihtiva eden kaside Ebû Amr ed-Dâni'nin *et-Teysîr fi'l-kırâ'ati's-seb'* isimli eserinin nazma dönüşmüş şeklidir. Şâtîbî almış sekiz ve yetmişinci beyitlerde manzumenin adına ve onun Ebû 'Amr ed-Dâni'nin *et-Teysîr* adlı kitabının özeti olduğuna işaret eder.³⁰ Eserin en belirgin özelliği, yedi kıraat imamı ve râvilerinin isimleri yerine ilk defa ebced harflerinin rumuz olarak kullanılmasıdır.³¹ Buna göre Şâtîbî, ebcedin ilk harfinden başlamak sûretiyle her bir harf bir imama karşılık gelecek şekilde harfleri imamlar ve râvileri ile ilişkilendirerek remze dönüştürmüştür. Burada imamları sıralarken İbn Mücâhid'in tasnifini esas almıştır.³² Böylece Şâtîbî, bu işaretlere ve bazı özel harf gruplarına yer vermek sûretiyle kıraat ilminin öğretiminde yeni bir metod geliştirmiştir. Yirmi yedi harf ve sekiz grup kelimededen oluşan bu yeni metodla birlikte, bu tür eserlerde ve kıraat tedrisinde, Şâtîbî'nin uygulaması esas alınmış, yedi imam ile râvilerinin isimleri yerine remzleri, beyitteki uygun kelimenin ilk harfi

27 Dâni, *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâ'ati's-seb'*, 2-3; Abdurrahman Çetin, "et-Teysîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/57.

28 Dâni, *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâ'ati's-seb'*, 3.

29 Abdurrahman Çetin, "Şâtîbî, Kâsım b. Fîrruh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/376-377.

30 Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî, *Ḥırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî (eş-Şâtîbiyye)*, thk. Ali b. Said el-Ğâmid el-Mekkî (Beyrût: Şeriketü Dâri'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1983), 6; İbnü'l-Kâsım, *Sirâcü'l-kârî'i'l-mübtedî ve tez-kârî'i'l-mukri'i'l-müntehâ*, zabt-tsh. Muhammed Abdülkadir Şâhin, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 26-28, Çetin, "Şâtîbî, Kâsım b. Fîrruh", 376-377.

31 Fatih Çollak, "eş-Şâtîbiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/377.

32 Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzî'l-me'ânî min Ḥırzî'l-emânî fi'l-kırâ'ati's-seb'*, thk. İbrâhim Atve İvaz (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981), 34-35.

olacak şekilde yer almaya başlamıştır.³³ Onun oluşturduğu bu sistem sebebiyle eser kıraat tedrisinde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Eserin bu yönü ile bir klasik haline gelmesi eserde kıraat ilmine dair meselelerin kolay bir üslupla ifade edilmesi, eserin edebî yönünün kuvvetli olması, Şâtıbî'nin kendisinin de eserini Mısır'da okutması ve talebisi Sehâvî'nin eser üzerine yazdığı *Fethu'l-Vaşid* adlı şerh ile manzumenin Dimaşk'a kadar yayılmasına katkıda bulunması gibi hususlar³⁴ ile açıklanmıştır.

Rumuzları ferdî harfler ve kelime grubu şeklinde ikiye ayıran Şâtıbî, imam ve râvilere işaret etmek üzere her biri için ferdî rumuzlar, birden fazla imam ve râviye işaret edecek şekilde de tek harf ve kelime gruplarından meydana gelen rumuzlar oluşturmuştur. *Hırzu'l-Emânî*'nin yirmibeş ve kırk-bir arasındaki beyitlerinde yedi kıraat imamını ikişer râvisi ile birlikte zikrettikten sonra harf ve kelime remizlerinin kullanılış biçimi ve ihtilâflı âyetlerin incelenmesinde takip ettiği usul hakkında bilgiler vermiştir.³⁵ Buna göre o, rumuzları oluştururken şu esasları dikkate almıştır:³⁶

1- Ebced harflerini imamlar ile ilişkilendirirken bu harflerin sıralamasını aynen kullanmış, üçerli harflerden oluşan her bir grubu bir imam ve iki râvisine tahsis etmiştir. Burada imamların ve râvilerin sıralamasında da İbn Mücâhid tarafından belirlenen sıralamayı takip etmiştir. Buna göre ebced harflerinin birinci grubunun ilk harfini Nâfi' b. Abdurrahman (ö. 169/785), ikinci harfini onun birinci râvisi Kâlûn (ö. 220/835), üçüncüsünü ise ikinci râvisi Verş (ö. 197/812) için kullanmıştır. Aynı sırayı takip ederek diğer imam ve râvileri için de uygulamıştır.³⁷

2- Beyitlerde önce ihtilâfın bulunduğu kelimeyi zikretmiş, sonrasında da kıraat imamının ya da râvinin remzini, akabinde de fâsıla olarak bir "vâv" getirmiştir.

٤٦ - وَمِنْ بَعْدِ ذِكْرِي الْحَرْفُ أُسْمِي رِجَالَهُ مَتَى تَنْقِضِي آتِيكَ بِالْوَاوِ فَيَصَلَا

3- İhtilâflı okunan kelimelerin sıralanışında şüpheye düşürecek bir karışıklık yok ise bu beyitlerde vâv-ı fâsılaya gerek görmemiş, ihtilâflı kelimeyi kayıtsız olarak vermiştir.

٧٤ - سَوَى أَحْرَفٍ لَا رِبَّةَ فِي إِصْصَالِهَا وَبِاللَّفْظِ اسْتَعْنِي عَنِ الْقَيْدِ إِنْ جَلَا

33 Şâtıbî, *Hırzu'l-emânî*, 68-70 (49-55.beyitler); Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzî'l-meânî*, 40; Akaslan, "Bir İlm-i Kırâat Klasığı: Tayyibetü'n-Neşr Fi'l-kırâati'l-'Aşr", 299.

34 Değerlendirme için bk. Eren Pilgir, "Hırzu'l-Emânî'nin Kıraat Tedrisatındaki Serencamı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 267.

35 Şâtıbî, *Hırzu'l-emânî*, 68-70 (25-41. beyitler); Fatih Çollak, *Kırâat ilminde İmâm Şâtıbî ve eş-Şâtıbiyye*, Doktora Tezi (İstanbul: MÜSBE, 1991), 103-141.

36 Şâtıbî, *Hırzu'l-emânî*, 68-70 (49-55.beyitler).

37 Şâtıbî, *Hırzu'l-emânî*, 68-70 (49-55.beyitler); Fatih Çollak, *Kırâat ilminde İmâm Şâtıbî ve eş-Şâtıbiyye*, 104.

4- Bazı beyitlerde kafiye tamamlamak veya lafzı güzelleştirmek gibi gerekçelerle vâv-ı fâsıladan önceki harf ya da kelime remzini tekrar etmiştir.

٤٨ - وَرُبَّ مَكَانٍ كَرَّرَ الْحَرْفَ قَبْلَهَا لِمَا عَارِضٍ وَالْأَمْرُ لَيْسَ مُهَوَّلاً

5- Harf remizlerinden önce veya sonra kullanılan kelime remizlerini ön-görülen şarta uygun biçimde kullandıktan daha sonra vâv-ı fâsıla getirmiştir.

٥٦ - وَمَهُمَا أَتَتْ مِنْ قَبْلِ أَوْ بَعْدُ كَلِمَةً فَكُنْ عِنْدَ شَرْطِي وَأَقْضِ بِالْوَاوِ فَيَصْلَا

6- Beyitlerde her bir kıraat vechini onunla ilgili bir kayıtla zikretmiş, akabinde de onun zıddı olan veche yer vermiştir.

٥٧ - وَمَا كَانَ ذَا ضِدِّ فَإِنِّي بَضِدِهِ غَنِّي فَرَأِحْمِ بِالذَّكَاءِ لِتَفْضُلَا

7- Kelime remizlerini bazı yerlerde ihtilâflı âyetten önce, bazılarında ise sonra kullanmıştır.

٦٤ - وَقَبْلَ وَبَعْدَ الْحَرْفِ آتِي بِكُلِّ مَا رَمَزْتُ بِهِ فِي الْجَمْعِ إِذْ لَيْسَ مُشْكِلَا

8- Kasidenin bazı beyitlerinde kıraat imamlarının isimlerini bilhassa ihtilâfı yoğun olan imam ya da râvinin adını açık biçimde zikretmiştir.

٦٥ - وَسَوْفَ أُسَمِّي حَيْثُ يَسْمَحُ نَظْمُهُ بِهِ مُوضِحًا جَيِّدًا مُعَمَّمًا وَمُحَوَّلَا

٦٦ - وَمَنْ كَانَ ذَا بَابٍ لَهُ فِيهِ مَذْهَبٌ فَلَا بُدَّ أَنْ يُسَمَّى فَيُدْرَى وَيُعْقَلَا

Telif edildiği günden beri bugüne kadar İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde okutulan *Hirzu'l-Emānī* günümüzde de Türkiye dışındaki İslâm ülkelerinde takip edilmektedir. Osmanlı'nın son dönemine kadar kıraat tedrisatında ders kitabı olarak ezberlenip okunan esere bu dönemden itibaren ilgi azalmıştır. Bunun yerine el-Pālūvī'nin *Zubdetu'l-İrfān* adlı eseriyle Mehmed Emīn Efendi'nin bu eser üzerine yazdığı *Umdetu'l-Hullān* şerhi kıraat tedrisatında başucu kitabı olmuştur. Bunun nedeni kıraat ilmini tahsil eden öğrencilerin manzum eserleri ezberlemeye karşı isteksiz davranmaları gösterilmektedir.³⁸ Netice olarak Şâtıbî manzumesinde kullandığı harf ve kelime remizleriyle ihtilâflı âyetler arasında bazı kaideler koymuş, beyitlerin daha kolay ve doğru anlaşılabilmesi için bunlara riayet edilmesini istemiştir. Onun her bir imam için kullandığı ferdi rumuzlar tablo halinde şöyle gösterilebilir:

38 Pilgir, "Hirzu'l-Emānī'nin Kıraat Tedrisatındaki Serencamı", 266.

Şâtıbî'nin Ebced'e Göre Oluşturduğu Ferdî Rumuzlar							
Sıra	İmam ve remzi		1. râvi ve remzi		2. râvi ve remzi		Remizlerin Ebced Karşılığı
1. İmam	Nâfi'	ا	Kālûn	ب	Verş	ج	أَبْج
2. İmam	İbn Kesîr	د	Bezzî	ه	Kunbül	ز	دَهَزْ
3. İmam	Ebû Amr	ح	Dûrî	ط	Sûsî	ي	حَطَى
4. İmam	İbn Âmir	ك	Hişâm	ل	İbn Zekvân	م	كَلَم
5. İmam	Âsım	ن	Ebû Bekir Şu'be	ص	Hafs	ع	نَصَع
6. İmam	Hamza	ف	Halef	ض	Hallâd	ق	فَضَق
7. İmam	Kisâî	ر	Ebü'l-Hâris	س	Dûrî	ت	رَسْت

Şâtıbî, yirmi yedi harften üçerli onbir grup oluşturan ebced harflerinden yirmi bir tanesini kullanmıştır. Geriye kalan (ظغش ve ثخذ) gruplarından oluşan altı harfi ise imamların temsil ettiği beldelelere veya toplu isimlere tahsis etmiştir. Bu taksimata göre (ث) harfinin üç noktasının her birini, bir imama işaret olmak üzere Kûfeli olan Âsım, Hamza ve Kisâî'ye, (خ) harfini Nâfi' dışında kalan altı imama, (ذ) harfini mezkûr Kûfeli üç imam ve İbn Âmir'e, (ظ) harfini, yine Kûfeli üç imam ve İbn Kesîr'e, (غ) harfini Kûfeli üç imam ve Ebû Amr'a, (ش) harfini ise Hamza ve Kisâî'ye rumuz olarak vermiştir.³⁹ Şâtıbî'nin birden fazla imamın müşterek okuyuşlarını göstermek için oluşturduğu bu grup remizleri şöyle tablolaştırabiliriz:

39 Ebû Şâme, *İbrâzü'l-Meânî*, 39; Tetik, *Kırâat İlminin Ta'lîmi*, 133; Yaşar Akaslan, *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)*, Doktora Tezi (Samsun: OMÜS-BE, 2017), 11.

Şâtıbî'nin Kullandığı Grup Rumuzları ve Geçtiği Beyitler			
	Rumuzun Geçtiği Beyit	İmamlar	Rumuz
1.	٤٩ - وَمِنْهُنَّ لِلْكَوْفِيِّ ثَاءٌ مُثَلَّثَةٌ	Âsım, Hamza ve Kîsâî	ث
2.	٥٠ - وَسَيُتَّبِعُهُمُ بِالْحَاءِ لَيْسَ بِأَعْفَلًا عَيْنِثُ الْأُولَى أَثْبُتُهُمْ بَعْدَ نَافِعٍ	İmam Nâfi' dışında kalan imamlar	خ
3.	وَكُوفٍ وَشَامٍ ذَالُهُمْ لَيْسَ مُعْفَلًا	Âsım, Hamza, Kîsâî ve İbn Âmir	ذ
4.	٥١ - وَكُوفٍ مَعَ الْمَكِّيِّ بِالظَّاءِ مُعْجَمًا	Âsım, Hamza, Kîsâî ve İbn kesîr	ظ
5.	وَكُوفٍ وَبِضْرٍ غَيْنُهُمْ لَيْسَ مُهْمَلًا	Âsım, Hamza, Kîsâî ve Ebû Amr	غ
6.	٥٢ - وَذُو النَّقْطِ شَيْنٌ لِلْكَسَائِيِّ وَحَمْرَةٌ	Hamza ve Kîsâî	ش

Şâtıbî eğitim ve öğretim amaçlı olarak telif ettiği anlaşılman manzum eserinde şiir zarûretinden dolayı ve kurrânın isimlerini tekrar etmekten kaçınmak maksadıyla grup remizleri de kullanmıştır. Burada o, yukarıdaki harflerle remzedilmesi mümkün olmayan vücûhât ihtilaflarının kimlere ait olduğunu göstermek maksadıyla kelimededen oluşan grup remzlerine başvurmuştur.⁴⁰ Buna göre aynı vechi nakledenleri birlikte göstermek için sekiz grupta seçip kullandığı remizler ve geçtiği beyitler şu şekildedir:

40 Şâtıbî, *Hirzu'l-Emânî*, 5 (49-55. beyitler arası). Ebû Şâme, *İbrâzi'l-Meânî*, 40; Ali b. Muhammed Ebi'l-Hasan es-Sehâvî, *Fethü'l-vasîd fi şerhi'l-kasîd*, thk. Muhammed İdrîs Tâhirî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 166; İbnü'l-Kâsîh Bağdâdî, *Sirâcü'l-kâri'i'l-mübtedî ve tezkarü'l-muk-ri'i'l-müntehî*, thk. Muhammed Abdülkadir Şâhin (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 21; Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'lîmi*, 133; Akaslan, *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)*, 112.

Şâtıbî'nin Kullandığı Kelime Rumuzları ve Geçtiği Beyitler			
	Rumuzun Geçtiği Beyit	İmamlar	Rumuz Kelime
1.	وَقُلْ فِيهِمَا مَعَ شُعْبَةَ صُحْبَةَ تَلَا	Şu'be, Hamza ve Kîsâî	صحابه
2.	٥٣ - صَحَابٌ هُمَا مَعَ حَنْصِهِمْ عَمَّ نَافِعٌ	Hafs, Hamza ve Kîsâî	صحاب
3.		Nâfi' ve İbn Âmir	عم
4.	وَشَامٍ سَمَا فِي نَافِعٍ وَفَتَى الْعَلَا	Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû Amr	سما
5.	٥٤ - وَمَاكَ وَحَقُّ فِيهِ وَابْنِ الْعَلَاءِ قُلْ	İbn Kesîr ve Ebû Amr	حق
6.	وَقُلْ فِيهِمَا وَالْيَحْصِي نَفَرٌ حَلَا	İbn Kesîr, Ebû Amr ve İbn Âmir	نفر
7.	٥٥ - وَجِزْمِي الْمَكِّي فِيهِ وَنَافِعٌ	Nâfi' ve İbn Kesîr	حرمي
8.	وَحِصْنٌ عَنِ الْكُوفِيِّ وَنَافِعِهِمْ عَلَا	Âsım, Hamza, Kîsâî ve Nâfi'	حصن

2.3. İbnü'l-Cezerî'nin ed-Dürre fî kırâ'âti's-şelâseti'l-mütemmîme Adlı Eserinde Rumuzlar

İbnü'l-Cezerî'nin, *Hırzû'l-emânî/Şâtıbiyye'*deki yedi kıraat imamına ilave-ten aynı şartları taşıyan üç imamı konu edindiği ikiyüz kırk beyitlik *ed-Dürretü'l-Mudiyye* diye de bilinen eseri, kıraat ilminde aşere tarihinin tedrisinde önemli bir yere sahiptir. Onun kıraat ilminin tedrisatında seb'a tarihinin yerini aşerenin almasında ve aşere öğretiminin yaygınlaşmasında etkisi tartışılmazdır. Bu etkiyi o, kıraat tedrisinde temel eserlerden olan *Tayyibetu'n-Neşr* ve *ed-Dürretü'l-Mudiyye* adlı iki manzum eseri ile gerçekleştirmiştir. Zira, onlu sistemi kıraat eğitimine yerleştirmek için önce *en-Neşr*'i telif etmiş, sonra da bu eserin manzum şekli olan *Tayyibetu'n-Neşr*'i yazmıştır. Ardından Ebû Amr ed-Dânî'nin *Teyşîr*'ine Ebû Ca'fer, Yakûb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerini ilâve etmek suretiyle seb'aya tekmîle durumunda olan

Tahbîru't-Teysîr fi'l-Kıraati'l-aşr isimli kitabını yazmıştır. İbnü'l-Cezerî *ed-Dürre'* nin üç ile sekiz arasındaki beyitlerinde manzumesinin Dâni'nin *Teysîr'* ine yaptığı *Tahbir* isimli tetimmenin bir devamı mahiyetinde olduğunu, böylece üç imamın ilavesiyle önceki yedi imamın kıraatinin tamamlandığını ifade eder.⁴¹ Onun imamlara ve rumuzlara dair *Dürre'* deki beyitleri şu şekildedir:

- ۳ - وَبَعْدُ فَحَدُّ نَظْمِي حُرُوفَ ثَلَاثَةٍ
تَبْتُمُ بِهَا الْعَشْرُ الْقِرَاءَاتُ وَانْقِلَابًا
- ۴ - كَمَا هُوَ فِي تَحْبِيرِ تَيْسِيرِ سَبْعِيهَا
فَأَسْأَلُ رَبِّي أَنْ يَمُنَّ فَتَكْمُلَا
- ۵ - أَبُو جَعْفَرٍ عَنْهُ ابْنُ وَرْدَانَ نَاقِلٌ
كَذَاكَ ابْنُ جَمَّازٍ سُلَيْمَانُ ذُو الْعَلَا
- ۶ - وَيَعْقُوبُ قُلُّ عَنْهُ رُوَيْسٌ وَرَوْحُهُمْ
وَأِسْحَاقُ مَعَ إِدْرِيسَ عَنْ خَلْفِ تَلَا
- ۷ - لَيْثَانِ أَبُو عَمْرٍو وَالْأَوَّلُ نَافِعٌ
وَتَالِثُهُمْ مَعَ أَضْلِهِ قَدْ تَأَصَّلَا
- ۸ - وَرَمَزَهُمْ ثُمَّ الرُّوَاةُ كَأَضْلِهِمْ
فَإِنْ خَالَفُوا أَذْكَرُ وَإِلَّا فَأَهْمِلَا

Dürre' nin kıraat tedrisatında kendine yer bulması ve ezberlenen bir metin olarak kabul görmesi *Şâtibiyye'* nin metodunu takip etmesi, mevcut yedili usûlün tamamlayıcısı olması ve muhtasar manzum bir eser olması gibi özelliklerine bağlanmaktadır. Bu vasıfları sebebiyle Osmanlı'da aşru's-suğra programında takip edilen bir eser olmasının yanı sıra günümüzde Medine'de Camiatu'l-İslamiyye Külliyyetu'l-Kur'ani'l-Kerim'de; Sudan'da Külliyyetu'l-Kur'ani'l-Kerim'de; Mısır'da Camiatu Tanta Külliyyetu'l-Kur'ani'l-Kerim'de ders olarak okutulmakta ve ihtiva ettiği kıraatlerin öğretim uygulaması yapılmaktadır.⁴²

İbnü'l-Cezerî *Dürre'* de ilave ettiği üç imamla ilgili yeni rumuzlar ihdas etmez. *Şâtibî'* nin ebced harfleri ile meydana getirdiği rumuz usûlünü kullanmaya devam eder. Burada, üç kıraat imamına *Şâtibiyye* tarîkiden asıllar seçmiş, Ebû Ca'fer için Nâfi''i; Ya'kûb için Ebû Amr'ı (ö. 154/771) ve Halefü'l-Âşir için Hamza'yı asıl olarak kabul etmiş, onların *Şâtibiyye'* deki rumuzlarını aynen kullanmıştır.⁴³ Onun bu üç imam için yeni bir rumuz sistemi oluşturmayıp yedili sistemin üç imamını asıl olarak kabul etmesindeki amacın kıraat eğitiminin devamlılık arzemesine matuf olduğu söylenebilir. Zira İbnü'l-Cezerî benzer rumuzları kullanarak *Şâtibiyye* tariki ile kıraat-ı seb'ayı tamamlayan talebenin, aynı rumuzlar ile *Dürre* tarîkine devam etmesine imkân vermiş; üç kıraat imamının asıllarıyla mutâbakat ettiği yerlerde *Şâtibiyye* bilgisinden faydalanmasını istemiştir. Bunun da öğrencinin *Dürre'* de sadece

41 İbnü'l-Cezerî, *ed-Dürretü'l-Mudiyye*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî (Medîne: Mektebetü'l-Hüdâ, 1993), 3; Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/554.

42 Kübra Türkmen, *İbnü'l-Cezerî ve ed-Dürretü'l-Mudiyye Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: MÜSBE, 2019), 35.

43 Affüddîn Osman ez-Zebîdî (ö. 848/ 1445), *el-İdâh alâ Metni'd-Dürre*, thk. Abdürrezzak Ali b. İbrahim Mûsâ (Tanta: Dâru'z-Ziyâ, 2003), 103.

ihtilâfları görmesi düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir. İbnü'l-Cezerî, Halef'in râvileri İshâk ile İdrîs'in usûlde ve ferşiyâtta asıllarına hiç muhalefet etmemesinden dolayı rumuzlarını metin içinde hiç kullanmamıştır.⁴⁴ Şâtıbiyye'deki asıllar ile *Dürre*'deki üç kıraat imamının ve râvilerinin rumuzları aşağıdaki gibidir:

Dürre'deki İmamlar ve Râviler İle Şâtıbiyye'deki Asılları		
Şâtıbiyye tarîkinden asıl olarak seçilen imamlar	Rumuzlar	Dürre'deki imamlar
1. Nafi'	أ	8. Ebû Ca'fer
Kalûn	ب	İbn Verdân
Verş	ج	İbn Cemmâz
3. Ebû Amr	ح	9. Ya'kûb
Dûrî	ط	Ruveys
Sûsî	ي	Ravh
7. Hamza	ف	10. Halef
Halef	ض	İshak
Hallâd	ق	İdrîs

2.4. İbnü'l-Cezerî'nin *Ṭayyibetü'n-Neşr* Adlı Eserinde Rumuzlar

On kıraate dair kaynak niteliğinde olan eser, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kırâti'l-aşr* adlı eserinin özetinin kendisi tarafından nazma dönüştürülmüş halidir. On kıraat tedrisinin yaygınlaşmasıyla birlikte *Ṭayyibetü'n-Neşr*'in ezberlenmesi bir gelenek olmuştur. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak takip edilen eser, günümüzde başta ülkemiz olmak üzere Suudî Arabistan, Mısır ve Suriye gibi İslâm ülkelerinde hala okutulmakta ve ezberlenmektedir. Eser, usûl ve ferşü'l-hurûf kısımları olmak üzere iki ana bölümden ve bin onbeş beyitten müteşekkildir. On kıraatın tedrisâtı ile ilgili *Ṭayyibetü'n-Neşr*'den sonra da bazı manzum eserler telif edilmiş, ancak bu eserler onun yerini alacak nitelikte olamamıştır. Bu açıdan eser bir kıraat ilmi klasiği olarak günümüze kadar temel bir metin olarak başköşede yerini almıştır.⁴⁵

İbnü'l-Cezerî *Ṭayyibetü'n-Neşr*'de on kıraat imamı ve râvilerini göstermek

44 Türkmen, *İbnü'l-Cezerî ve ed-Dürretü'l-Mudiyye Adlı Eseri*, 51; Ağırbaş, *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamaları*, 414-416.

45 Eren Pilgür, *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: MÜSBE, 2020), 23.

için remz olarak yirmi yedi harf ve aynı vechi nakledenleri birlikte göstermek için de on yedi kelime remzi kullanmıştır.⁴⁶ Yedi imam ile ilgili kullandığı remizlerde Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî'*deki sistemini aynen benimsemiştir. İbnü'l-Cezerî eserin *Hırzû'l-emânî / Şâtibiyye'* nin devamı olduğunu şu beyitleri ile vurgular:⁴⁷

۵۴ - وَكُلُّ ذَا اتَّبَعْتُ فِيهِ الشَّاطِئِي
۵۵ - وَهَذِهِ أَرْجُوزَةٌ وَجِيْرَةٌ
۵۶ - وَلَا أَقُولُ إِنَّهَا قَدْ فَضَلْتُ
لَيْسَهُلَّ اسْتِحْضَارُ كُلِّ طَالِبٍ
جَمَعْتُ فِيهَا طَرَفًا عَزِيْرَةً
حَزَزَ الْأَمَانِي بَلِّ بِهِ قَدْ كَمَلْتُ

İbnü'l-Cezerî, yirmi üç ile otuz üçüncü beyitler arasında imamların ve râvilerin isimlerini de toplu zikretmekte ve burada da tertibe riayet ettiğini belirtmektedir:⁴⁸

۲۳ - وَهَا هُمُو يَذْكُرُهُمُو بَيَانِي
۲۴ - فَنَافِعُ بَطِيْنَةٍ قَدْ حَظِيَا
۲۵ - وَأَبْنُ كَثِيْرٍ مَكَّةُ لَهُ بَلَدُ
۲۶ - ثُمَّ أَبُو عَمْرٍو فَيَحْيَى عَنْهُ
۲۷ - ثُمَّ ابْنُ عَامِرٍ الدِّمَشْقِي بَسَنْدُ
۲۸ - ثَلَاثَةٌ مِنْ كُوفَةٍ فَعَاصِمُ
كُلُّ إِمَامٍ عَنْهُ رَاوِيَانِ
فَعَنْهُ قَالُونُ وَوَرِثُ رَوِيَا
بَيْرٌ وَقُنْبُلٌ لَهُ عَلَى سَنْدُ
وَنَقَلَ الدُّورِي وَسُوْسٌ مِنْهُ
عَنْهُ هَشَامٌ وَابْنُ ذَكْوَانَ وَرَدُ
فَعَنْهُ شُعْبَةُ وَحَفْصٌ قَائِمُ
۲۹ - وَحَمْرَةَ عَنْهُ سُلَيْمٌ فَخَلْفُ
۳۰ - ثُمَّ الكِسَائِي الْفَتَى عَلِيُّ
۳۱ - ثُمَّ أَبُو جَعْفَرٍ الْحَبْرُ الرَّضَى
۳۲ - تَأْسَعُهُمْ يَعْقُوبُ وَهُوَ الْحَضْرَمِي
۳۳ - وَالْعَاشِرُ الْبَزَّازُ وَهُوَ خَلْفُ
مِنْهُ وَخَلَادٌ كِلَاهِمَا اغْتَرَفُ
عَنْهُ أَبُو الْحَارِثِ وَالدُّورِيُّ
فَعَنْهُ عِيْسَى وَابْنُ جَمَّازٍ مَضَى
لَهُ رُوَيْسٌ ثُمَّ رُوْحٌ يَنْتَبِي
إِسْحَاقُ مَعَ إِدْرِيسَ عَنْهُ يُعْرَفُ

İbnü'l-Cezerî, imam ve râvilerin toplu rumuzâtını *Tayyibe'* nin otuz altıncı beytinde Nâfi'den Ya'kûb'a doğru tertip ettiğini, burada tertipte ebced harflerini esas aldığını, vav harfini fâsıla harfi olduğu için remiz olarak kullanmadığını, Halef hiçbir okuyuşunda tek kalmadığı için onunla ilgili herhangi bir remiz belirlemediğini otuz altı ve otuz sekizinci beyitler arasında zikretmiştir. Bu yüzden Halef için herhangi bir harfi remiz olarak kullanmamış, ismi ile yetinmiştir. Cezerî'nin ebced harflerine de yer verdiği rumuzlarla ilgili beyitleri aşağıdadır:⁴⁹

46 Akaslan, "Bir İlm-i Kırâat Klasîği", 277-310.

47 İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-âşr*, zabt ve tsh. Muhammed Temîm Zü'bî, (Dimeşk: Dâru'l-Gavsânî, 2012), 36 (56 ve 58. beyitler).

48 İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr*, 33 (23-33. beyitler arası).

49 İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr*, 34 (37. beyit); Akaslan, "Bir İlm-i Kırâat Klasîği", 300.

- ۳۶ - جَعَلْتُ رَمَزَهُمْ عَلَى التَّرْتِيبِ   مِنْ نَافِعٍ كَذَا إِلَى يَعْقُوبَ
 ۳۷ - أَيْجُ دَهْرٌ حُطِّي كَلِمَ نَصْعٍ فَضُقْ   رَسَتْ تَحْدُ طَغَشٌ عَلَى هَذَا النَّسْقِ
 ۳۸ - وَالْوَاوُ فَاصِلٌ وَلَا رَمَزَ يَرِدُ   عَنْ خَلْفٍ لِأَنَّهُ لَمْ يَنْفَرِدُ

Ayrıca o remiz kullanımında bazı istisnalar yaptığını ve bunun gerekçesi ni de söyler. Buna göre, Verş'in remzi olan (ج) harfi *Tayyibe*'nin usul kısmında zikredildiğinde Verş'i değil Ezrak'ı temsil eder. Ferşu'l-huruf kısmında zikredildiğinde ise Ezrak ve İsbehânî'yi de içerecek şekilde Verş'i temsil eder. Bunun tek istisnası Sâffât sûresindeki yüz elli üçüncü âyetin ilk kelimesidir ki, burada bu durumda İsbehânî'nin Kālûn gibi okuduğu anlamına gelir. Bu kaidenin istisnasını da aşağıdaki kırk ile kırk birinci beyitlerde ifade etmektedir.⁵⁰

- ۳۹ - وَحَيْثُ جَا رَمَزٌ لَوْرِيشٍ فَهَوَا   لِأَرْزَقِي لَدَى الْأُصُولِ يُزَوَى
 ۴۰ - وَالْأَضْبَهَانِي كَقَالُونَ وَإِنْ   سَمَّيْتُ وَرَشًا فَالطَّرِيقَانِ إِذْنُ

İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr*'de *Dürre*'den farklı bir sembolleştirme yapar ve Şâtıbî'nin imamların temsil ettiği beldelere veya toplu isimlere tahsis ettiği تَحْدُ ve طَغَشٌ formundaki altı ebced harfine yeni anlamlar yükleyerek onları sekizinci ve dokuzuncu imam ve râvileri için kullanmıştır.⁵¹ Onun bu uygulamasının tablo halindeki gösterimi şöyledir:

Tayyibetü'n Neşr'de 8. ve 9. İmamlar ve râvileri İçin Kullanılan Rumuzlar			
۳۷ - رَسَتْ تَحْدُ طَغَشٌ عَلَى هَذَا النَّسْقِ			
8. İmam	Ebû Ca'fer	ث	تَحْدُ
1. Râvi	İbn Verdân	خ	
2. Râvi	İbn Cemmaz	ذ	
9. İmam	Ya'kûb	ظ	طَغَشٌ
1. Râvi	Ruveys	غ	
2. Râvi	Ravh	ش	

50 İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetü'n-Neşr*, 33 (23-33. beyitler); Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 277.

51 İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetü'n-Neşr*, 33 (23-33. beyitler arası).

İbnü'l-Cezerî bazı kelimeleri de birden fazla kurrâyı içeren grup rumuzu olarak kullanmıştır. Aynı vücûhâtı nakleden kurrâya işaret etmesi için *Şâtıbiyye'* de yer alan kelime remzlerine ilavelerde bulunmuş, mevcut bazı kelimelerin işaret ettiği imam ya da râvilere kişi ilave ederek değişiklikler yapmıştır. Şâtıbî'nin kullandığı kimi kelime remizlerine ise hiç yer vermemiştir. Bu kelime remizlerini kullanma sebebi olarak şiir zarureti, kurrânın isimlerini tekrar ederek öğrenciyi sıkımsama düşüncesi, ortak vücûhât ile farklı okuyuşların kimlere ait olduğunu gösterme isteği zikredilebilir. *Tayyibe'* de kullanılan on yedi kelime remzini, işaret ettiği imamları ve geçtiği beyti tablo halinde şöyle gösterebiliriz:⁵²

	Rumuz	İmamlar	Rumuzun Geçtiği Beyit
1.	كَفَى	Âsım – Hamza – Kisâî – Halefü'l-Âşir	٤٢ - وَخَلَفَ فِي الْكُوفِ وَالرَّمْزُ كَفَى وَهُمْ بَغَيْرِ عَاصِمٍ لَهُمْ شَفَا
2.	شَفَا	Hamza – Kisâî – Halefü'l-Âşir	
3.	صَحْبُ	Hafs – Hamza – Kisâî – Halefü'l-Âşir	٤٣ - وَهُمْ وَحَفْصُ صَحْبُ ثُمَّ صُحْبَةٌ مَعَ شُعْبَةٍ وَخَلَفَ وَشُعْبَةٌ
4.	صُحْبَةٌ	Ebû Bekir – Hamza – Kisâî – Halefü'l-Âşir	
5.	صَفَا	Ebû Bekir – Halefü'l-Âşir	
6.	فَتَى	Hamza – Halefü'l-Âşir	٤٤ - صَفَا وَحَمَزَةٌ وَبِرَّازُ فَتَى حَمَزَةٌ مَعَ عَلَيْهِمْ رِضَى أَتَى
7.	رِضَى	Hamza – Kisâî	
8.	رَوَى	Kisâî – Halefü'l-Âşir	٤٥ - وَخَلَفَ مَعَ الْكِسَائِيِّ رَوَى وَتَأَمَّنْ مَعَ تَاسِعٍ فَقُلْ ثَوَى
9.	ثَوَى	Ebû Ca'fer – Ya'kûb	
10.	مَدَا	Nâfi' – Ebû Ca'fer	
11.	حِمَا	Ebû Amr – Ya'kûb	٤٦ - وَمَدَنٍ مَدَا وَبَصْرِيَّ حِمَا وَالْمَدَنِيِّ وَالْمَلِكِ وَالْبَصْرِيِّ سَمَا
12.	سَمَا	Nâfi' – İbn Kesîr – Ebû Amr – Ebû Ca'fer – Ya'kûb	
13.	حَقَّى	İbn Kesîr – Ebû Amr – Ya'kûb	٤٧ - مَلِكٍ وَبَصْرِيَّ حَقَّى مَلِكٍ مَدَنِيِّ حِزْمٍ وَعَمِّ شَامُهُمْ وَالْمَدَنِيِّ
14.	حِزْمٌ	Nâfi' – İbn Kesîr – Ebû Ca'fer	
15.	عَمٌّ	Nâfi' – İbn Âmir – Ebû Ca'fer	
16.	كَنْزٌ	İbn Âmir – Âsım – Hamza – Kisâî – Halefü'l-Âşir	٤٨ - وَحَبْرٌ ثَالِثٌ وَمَلِكٌ كَنْزٌ كُوفٍ وَشَامٍ وَيَجِيءُ الرَّمْزُ
17.	حَبْرٌ	İbn Kesîr – Ebû Amr	

52 İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr*, 35 (42-48. beyitler arası); Akaslan, "Bir İlm-i Kıraat Klasığı", 303-307; Ağırbaş, *Kıraat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamaları*, 146.

İbnü'l-Cezerî, *Tayyibe'* de vezne uyum sağlaması amacıyla, kelimedeki imam veya râvinin remzi olan harfi, uygun gördüğü kelimenin ilk harfi olarak, yer yer de birden çok imama veya râviye karşılık gelen kelimeyi remz olarak kullanmıştır. Kimi zaman da imam ve râvinin adını açıkça zikretmiştir. Vezin ve kâfiye gereği harf veya grup remzleri birbirlerinden önce veya sonra gelebilmektedir. Ya da iki harf remzi arasına kelime remzi girebilmektedir.⁵³ Eserin bu şekilde remizlerle örülü olması anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle şerhleri eşliğinde okunması ve okutulması gerekir.

2.5. Abdulfettâh el-Pâlûvî'nin *Zübdetu'l-İrfân fî Vucûhi'l-Kur'ân* Adlı Eserinde Rumuzlar

Osmanlı'nın son döneminden itibaren kıraat tedrisatında okutulan eserlerden biri de Abdulfettâh el-Pâlûvî'nin (ö. 1183/1769'dan sonra) *Zübdetu'l-İrfân fî Vucûhi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Mensur olan eser bu yönü ile *Hırzû'l-emânî*, *Tayyibetü'n-Neşr* ve *Dürre'*den ayrılmaktadır. Pâlûvî *Zübdetu'l-İrfân'* da yakın dönemde yazılmış aşere tarikine göre farklılık arzeden lafızları kolaylıkla anlaşılabilir ve pratiğe dökülebilecek bir üslupla ele almıştır. Bu yönü ile eser, kıraat sahasında telif edilmiş manzum ve mensur eserlerden farklılık gösterir.⁵⁴ *Zübdetu'l-İrfân* ile Muhammed Emin Efendi'nin (ö. 1275/1856) bunun üzerine yazdığı *'Umdetu'l-Hullân fî İdâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı şerhi *Dürre* üzerine mensur olarak kaleme alınan tahrîrât eserleridir.⁵⁵ Eserin Türkiye'de kıraat ilmi tedrisatında yaygınlık kazanması Osmanlı'nın son dönemlerinde manzum eser üzerinden yapılan eğitim ve öğretimin kesintiye uğramasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu dönemden itibaren kıraat tedrisatında Osmanlı'da genel olarak *Zübdetu'l-İrfân* ile *'Umdetu'l-Hullân* adlı şerhi takip edilmiştir.⁵⁶ Günümüzde de kıraat eğitimi hem resmî kurumlarda hem de bu işe gönül vermiş kurrâ hocalar tarafından aynı kitaplar çerçevesinde devam ettirilmektedir.

Pâlûvî yedi kıraat imamı ve râvileri için Şâtıbî'nin rumuzlarını, üç kıraat imam ve râvileri için ise kendinden bir asır önce yaşamış olan Osmanlı kıraat âlimi Hamdullah b. Hayreddin Efendi (ö.960/1552'den sonra)'nin

53 *Tayyibetü'n-Neşr*'in anlaşılabilmesi için manzumenin teknik yapısına hâkim olmak gerekir. Bu kapsamda beyitleri sağlıklı bir şekilde tahlil etmeye yardımcı olabilecek bazı beyitlerin açıklaması için bk. Akaslan, "Bir İlm-i Kırâat Klasığı", 303-307.

54 Mustafa Atilla Akdemir, "Harput Ulemasından Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî ve Zübdetü'l-İrfân Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ 14-16 Mayıs 2015, 449.

55 Eren Pilgir, *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği*, 36.

56 Mustafa Atilla Akdemir, "Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2018), 97.

Füyûdu'l-İtkân kitabında kullandığı rumuzları tercih etmiştir.⁵⁷ Hamdullah b. Hayreddin Efendi tablo ve şemalar yardımı ile on kıraate yer verdiği eserinde, yedi kıraat imamı ve râvileri için Şatıbî'nin remizlerini esas alırken, üç kıraat imamı ve râvileri için ise kendine has remizler kullanmıştır. Eser bu yönüyle daha sonra *Zübdetü'l-İrfân fi Vucûhi'l-Kur'ân*'daki üç imam için kullanılan rumuzları şu şekilde tablolaştırabiliriz

	İmam ve Ravileri	Rumuz
8. İmam	Ebû Ca'fer	جع
	İbn Verdân	عبي
	İbn Cemmaz	جم
9. İmam	Ya'kûb	يع
	Ruveys	يس
	Ravh	حه
10. İmam	Halef	خل
	İshak	سح
	İdris	سه

Sonuç

Bu çalışmada kıraat ilmi tedrisatında temel eserler olarak şöhret bulmuş olan mensur *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'î*, *Zübdetü'l-İrfân fi Vucûhi'l-Kur'ân* adlı eserler ile manzum *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî (eş-Şâtıbiyye)*, *ed-Dürre fi kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmîme li'l-aşere* ve *Tayyibetü'n-Neşr fi kırâ'âti'l-aşr* adlı eserlerde rumuz kullanımı incelenmiştir. Kıraat ilminde imamlar ve râviler için tedrisatta kolaylık olması açısından rumuz kullanma geleneği Şâtıbî ile başlamakla birlikte, ondan önce yazılan bazı eserlerde de bu tarz girişimlerin olduğu görülmektedir. Burada Şâtıbî'nin yedi imam ve râvileri ile ilgili ebced harflerini ve sıralamasını esas alarak yaptığı sembolleştirmelerin daha sonraki eserlerde de aynen korunduğu tespit edilmiştir. Kullanılan rumuzlara

57 Mustafa Atilla Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve "Zübdetü'l-İrfân" Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki*, Doktora Tezi (İstanbul: MÜSBE, 1999), 50.

58 bk. Hamdullah Efendi, *Füyûdu'l-İtkân*, Mukaddime, vr. 2a-2b'den naklen Mustafa Atilla Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve "Zübdetü'l-İrfân" Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki*, 50, (eserin tahkik kısmı) 20; Akdemir, "Harput Ulemasından Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî ve Zübdetü'l-İrfân Adlı Eseri", 444.

baktığımızda bunların genel olarak ebced diye isimlenen harfler olduğu, sırasıyla imam ve râvilerine verildiği görülmektedir. Şâtıbî'nin manzum eseri *Hırzû'l-emânî* ile başlattığı bu gelenek yine başucu kitaplarından olan *Dürre*, *Tayyibetü'n-Neşr* ve son dönemde özellikle Türkiye'deki kıraat eğitiminde kullanılan ve mensur bir eser olan *Zübdetu'l-İrfân*'da kullanılmaya devam etmiştir. Zaman içinde Şâtıbî'nin başlattığı rumuz kullanımı İbnü'l-Cezerî ile birlikte çeşitlilik kazanmıştır. Harf ve kelime rumuzlarının birden fazla imam ve râvilerin ortak okuyuşlarını göstermek için de kullanıldığı diğer bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. İmamlarla ilgili rumuzlar kullanıldığı gibi kıraat tedrisinde kullanılan kavramlarla ilgili rumuz kullanımı da son dönemde yazılmış bazı eserlerde söz konusudur. Sahih kıraatler için telif edilen eserlerin yanı sıra Kabâkibî gibi şâz kıraatleri manzum bir şekilde ele alan âlimlerin de eserlerinde Şâtıbî'nin rumuzlarını kullanmış olması rumuz kullanımının kıraat ilmindeki yaygınlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kıraat tedrisatında ders kitabı olarak okutulan eserlerde rumuzların kullanılması kıraat ihtilâflarının ve vücûhatının öğretilmesine ve öğrenilmesine katkısının büyük olmasının yanı sıra kıraat tedrisinin kendine özgü bir eğitim metodu oluşturmasına imkân verdiği anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz bu durum İslâm ilim geleneğinin öğretiminde kıraat ilminin ayrı bir hususiyeti olarak ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan kıraat ilminde rumuzların kullanılması İslâm ilim geleneğinde kendine özgü bir sistem olarak ortaya çıkmış ve bugüne kadar güncelliğini korumuştur.

Kaynakça

- Ağırbaş, Abdulhekim. Kıraat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamaları (Türkiye-Suudî Arabistan-Mısır Örneği). Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Ağırbaş, Abdulhekim. "Hz. Peygamber Döneminde Kur'an/Kıraat Eğitim-Öğretimi". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 1 (Aralık 2021), 83-117.
- Akaslan, Yaşar. "Bir İlm-i Kıraat Klasığı: Tayyibetü'n-Neşr Fi'l-kırâati'l-'Aşr". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 277-310.
- Akaslan, Yaşar. "Türkiye'de Kıraat İlmî Eğitim-Öğretimi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1081-1107. <https://doi.org/10.18505/cuid.439689>
- Akaslan, Yaşar. *Kıraat İlmînde Didaktik Şiirler*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019.
- Akaslan, Yaşar. "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 259-260.
- Akaslan, Yaşar. *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)*. Doktora Tezi. Samsun: OMÜSBE, 2017.
- Akdemir, Mustafa Atilla. "Kıraat İlmînde Tahrîrât Meselesi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 2, 2018.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve "Zübdetü'l-İrfân" Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki*. Doktora Tezi. İstanbul: MÜSBE, 1999.
- Akdemir, Mustafa Atilla. "Harput Ulemasından Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî ve Zübdetü'l-İrfân Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ 14-16 Mayıs 2015. 444-445.
- Alemdar, Yusuf. "Başlangıç Düzeyinden Uzmanlık Seviyesine Kadar Bütüncül Bir Kur'an Eğitim(i) Kurumu: Daru'l-Kurra Müessesesi". *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*, ed. Hatice Aynur Şahin. İstanbul: Dem Yayınları, 2021, 307-363.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20/554.
- Bırışık, Abdülhamit. *Kıraat İlmî ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Bırışık, Abdülhamit. "Kıraat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2022, 25/425-432
- Bostan, Osman. *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe Adlı Eserinin Kıraat İlmî Açısından Tahlili*, Doktora Tezi, Samsun: OMÜSBE, 2021.
- Ceyhan, Semih. "Remiz" *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34/559.
- Çetin, Abdurrahman. "et-Teysîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 41/57.
- Çetin, Abdurrahman. "Şâtıbî, Kâsım b. Fîrruh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38/376-377.
- Çollak, Fatih. "eş-Şâtıbiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38/377.
- Çollak, Fatih. *Kıraat İlmînde İmâm Şâtıbî ve eş-Şâtıbiyye*. Doktora Tezi. İstanbul: MÜSBE, 1991.
- Ebû Amr ed-Dânî. *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'.* Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-'Arabî, 1984.
- Durmuş, İsmail. "Remiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34/556-558.

- Ebû Bekr İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*, thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1972.
- Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min Hırzi'l-emânî fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. İbrâhim Atve İvaz. Kahire: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 1981.
- Eroğlu, Ali. "İbn Mihrân en-Nisâbü'rî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20/199-200.
- İbnü'l-Cezerî. *Müncidü'l-mukri'în ve mürcidü't-tâlibîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Cezerî. *Ṭayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-âşr*, zabt ve tsh. Muhammed Temîm ez-Zü'bî. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsânî, 2012.
- İbnü'l-Cezerî. *ed-Dürretü'l-Mudiyye*. thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî. Medîne: Mektebetü'l-Hüdâ, 1993.
- İbnü'l-Kâsîh. *Sirâcü'l-kâri'i'l-mübedî ve tezkâri'l-mukri'i'l-müntehî*. zabt-tsh. Muhammed Abdülkadir Şâhin. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî. *Hırzü'l-emânî ve vechü't-tehânî (eş-Şâtîbiyye)*, thk. Ali b. Said el-Ğâmid el-Mekkî. Beyrût: Şeriketü Dâri'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1983.
- Pilgir, Eren. "Hırzu'l-Emânî'nin Kıraat Tedrisatındaki Serencamı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021).
- Pilgir, Eren. Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: MÜSBE, 2020.
- es-Sehâvî Ali b. Muhammed Ebi'l-Hasan. *Fethü'l-vasîd fi şerhi'l-kasîd*, thk. Muhammed İdrîs Tâhirî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts..
- Sütşurup, İhsan. "İbnü'l-Kabâkîbî'nin Mecma'u's-Sürûr ve Matla'u's-Şümûs ve'l-Büdüd Adlı Eseri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1 (2019), 48-67.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tetik, Necati. "Kıraat Tedrisinde Rumuzât". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 11 (1993), 425-431.
- Türkmen, Kübra. *İbnü'l-Cezerî ve ed-Dürretü'l-Mudiyye Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: MÜSBE, 2019).
- Uzun, Mustafa İsmet. "Ebced", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. 10/68-70.
- Yakıt, İsmail. *Türk İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî Teyyibetü'n-Neşr*. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- ez-Zebîdî, Afîfüddîn Osman. *el-İdâh alâ Metni'd-Dürre*. thk. Abdürrezzak Ali b. İbrahim Mûsâ. Tanta: Dâru'z-Ziyâ, 2003.